

PRZEMIANY BUDOWNICTWA WILLOWEGO NA PRZESTRZENI DZIEJÓW

KATARZYNA ŁAKOMY

PRZEMIANY FORMALNE I STYLOWE
BUDOWNICTWA WILLOWEGO

Termin *villa urbana* – willa miejska, którego genezy należy szukać w okresie antycznym, nie jest pojęciem jednoznacznym¹. Willa (z łac. *villa* - dom wiejski, wieś, rola), to w budownictwie rezydencjonalnym obiekt mieszkalny, przeważnie niewielki, powiązany z ogrodem. Z całą pewnością na terenie Persji, Mezopotamii i Egiptu istniała zabudowa rezydencjonalna, jednak „kodyfikacja wynalazku” zabudowy typu willowego nastąpiła w okresie Starożytnego Rzymu (ok. II w. p.n.e – 476 n.e)². Architektura rzymska wywodzi się jednak z tradycji etrusko – greckich, dlatego też niniejsze rozważania rozpocząć się powinny od omówienia wpływu tzw. domu greckiego na późniejszą zabudowę willową na obszarze imperium Rzymskiego. Należy jednak pamiętać, jak słusznie zwrócił na to uwagę Stanisław Medeksza, iż dokładne prześledzenie ewolucji tego typu budownictwa w czasach antycznych jest niemal niemożliwe z powodu zmian kulturowo – społeczno – politycznych, jakie wówczas zachodziły oraz niekompletnego stanu badań nad mieszkalnym budownictwem greckim³. Również przyjęcie, iż w architekturze forma prosta przeradza się zawsze w układ bardziej skomplikowany, jest błędne z badawczego punktu widzenia. Zapewne można więc mówić o przejmowanych wzorcach oraz twórczym wykorzystywaniu pewnych elementów stylowych i funkcjonalnych, lecz nie o przekształcaniu się kon-

cepcji architektonicznych w budownictwie mieszkaniowym czasów antycznych.

Dom grecki (italski) nawiązywał swoją formą do megaronu. W okresie klasycznym (V-IV w. p.n.e.) stanowił zamknięty czworobok z atrium pośrodku oraz pomieszczeniami mieszkalnymi i gospodarczymi wokół niego. W okresie hellenistycznym (III – I w. p.n.e.) na dziedzińcu zakończonym eksedrą (poprzez którą przechodziło się do ogrodu na tyłach budynku) pojawił się prostokątny lub kwadratowy perystyl. Dom rzymski (od II w. p.n.e.) miał atrium z impluwium i pomieszczeniami wokół niego, jednak za tablinum, zamiast wcześniejszego ogrodu, znajdował się perystyl z eksedrą. Układ ten powtarzały zarówno mniejsze domy, jak i rezydencje miejskie, w których był on wówczas bardziej rozbudowany. Około II w. p.n.e. wystąpiło znaczne zagęszczenie tkanki urbanistycznej, co spowodowało wysokie ceny gruntów oraz pogorszenie się warunków mieszkaniowych. Przeciwwagą dla życia miejskiego stała się willa, początkowo stanowiąca określenie gospodarcze. Przyczyn jej powstania jest kilka, warto wymienić tu: ekonomiczne – koncentracja własności ziemskiej, rozwój kraju po bitwie pod Akcjum, gospodarcze – rozkwit rolnictwa, filozoficzne – poszukiwanie spokoju, kontaktu z naturą (Epikur 341–270 p.n.e.), czy estetyczno – społeczne. Budowa rezydencji poza obszarem zabudowanym, uformowanej na wzór miejski, miała stać się *otium* – miejscem odpoczynku, kontemplacji przyrody, połączonego z luksusem. To właśnie wówczas pojawia się termin

¹ Współcześnie słowo to stosowane jest jako określenie budynku reprezentacyjnego lub bardziej okazałego domu jednorodzinnego, ale także całości założenia, w którego skład wchodzi dwór lub pałac, ogród lub park oraz tereny uprawne wraz z zapleczem gospodarczym.

² Z. Beiersdorf, *Podmiejskie rezydencje krakowskie. Zarys problematyki*, [w:] *Palace i wille podmiejskie Krakowa. Kraków w dziejach narodu*, Nr 24, Materiały sesji naukowej odbytej 24 kwietnia 2004 roku, (red. J.M. Małecki), Kraków 2007, s. 8.

³ S. Medeksza, *Willi Tezeusza w Nea Pafos. Rezydencja antyczna*, Wrocław 1992, s. 13.

villa urbana – miejska, stanowiąca przeciwieństwo *villa rustica* – domu wiejskiego (okres cesarstwa). Willa w pismach Katona czy Wergiliusza stanowiła posiadłość wiejską, obejmującą zarówno tereny uprawne, jak i zabudowę mieszkalną i gospodarczą. W *De re rustica* (I w.) Columella rozróżnia *villa urbana* – dom mieszkalny właściciela gospodarstwa, *villa rustica* – zabudowę mieszkalną dla służby, budynki gospodarcze i stajnie oraz *villa fructuaria* – kompleks związany z uprawą winorośli lub oliwek oraz ich przetwórstwem. Z kolei *villa suburbana* podporządkowana jest funkcji wypoczynkowej i sytuowana była na terenach podmiejskich. Jej przeciwieństwem jest *villa marittima* – również luksusowa rezydencja wypoczynkowa, lokalizowana jednak na obszarach o walorach zdrowotnych lub widokowych, zazwyczaj nadmorskich⁴.

Źródło wiedzy o willach, oprócz badań archeologicznych, stanowią malowidła i mozaiki ściennie, a także literatura tego okresu. Dla poznania istoty tego zjawiska szczególnie ważne stały się listy Pliniusza Młodsze do Apollinarisa, w których opisuje swoje wille: Laurentinum i Tusci. Z listów wiadomo, iż istotną rolę przypisywano lokalizacji budynku – otaczającego ją krajobrazu, stron świata czy też kierunku wiatrów, ale także układowi wnętrza i jego wystrojowi oraz otaczającemu całość założenia ogrodowi.

W I w. następuje zjawisko istotne dla niniejszych rozważań - sprzężenie zwrotne pomiędzy wsią a miastem, polegające na wprowadzeniu do tkanki urbanistycznej willi o walorach domów wiejskich. Są to obiekty reprezentacyjne, łączące funkcje *otium* i *negotium*, i w przeciwieństwie do wcześniejszej miejskiej zabudowy mieszkalnej otoczone są terenami zielonymi. W zależności od lokalizacji założenia ogrodowe miały różną formę i skalę oraz powiązania widokowe. Do bardziej znanych założeń tego typu należą: rzymska willa Lukullusa czy też willa Tezeusza w Nea Pafos⁵.

Zarówno w typie *urbana* jak i *suburbana*, układ wnętrza oraz wystrój elewacji ewoluje od zwartych form perystylowych (willa w San Roco) do układów swobodnych, rozbudowanych (willa Hadriana w Tivoli). Według K.M. Swobody wyróżnić można trzy podstawowe typy rozwiązań fasady głównego

budynku: willę portykową z ryzalitami bocznymi lub narożnymi (Dom Lukrecjusza Fraonto, Pompeje), portykową bez ryzalitów (Capri, willa Augusta) i perystylową (willa Diomedesa, Pompeje)⁶.

Zgodnie z filozofią epikurejską, willa okresu cesarstwa rzymskiego stała się luksusowym miejscem wypoczynku, wyciszenia i kontaktu z naturą. Często stanowiła dominantę w krajobrazie miejskim i podmiejskim, co wynikało zarówno z chęci podziwiania pięknych widoków, jak i z ideowej zasady dominowania nad otoczeniem. Forma obiektu zależna była od jej funkcji (wypoczynkowej, wypoczynkowo – mieszkaniowej, użytecznej), od gustu właściciela, jego statusu społecznego i ekonomicznego, warunków topograficznych, klimatycznych i otaczającego krajobrazu.

Budownictwo rezydencjonalne typu willowego z epoki średniowiecza nie zostało jeszcze dokładnie przebadane. Wille rzymskie, które nie zostały zniszczone w trakcie najazdu Anglo-saksonów w V w., zostały zaadaptowane do nowych funkcji, tak jak należąca do Nerona willa Subiaco. Okres ten, związany z przemianami politycznymi i licznymi wojnami, spowodował zanik koncepcji rzymskiej rezydencji wypoczynkowej.

Odmianą formą jest rezydencja letnia, która pojawiła się w Europie zachodniej i środkowej dopiero w XVI wieku⁷. Założenie to bowiem, na czas pobytu w nim władcy bądź innego dostojnika państwowego, dostosowane być musiało do funkcji jaką pełnił. Wiązało się to zarówno ze skalą budynku, układem wnętrza oraz wymogiem reprezentacyjności. Interesujące opisy ogrodów willowych zawarł Boccaccio (1313 – 1375) w swoich dziełach: „Decameron” i „Amorosa visione” – niestety, stanowiąc one mogą jedynie literacką kreację.

Pojęcie *villa* odnosiło się do samowystarczalnych, przeważnie ufortyfikowanych gospodarstw wiejskich, wraz z zabudową i jego mieszkańcami. Od słowa tego wywodzi się angielskie określenie wsi: *villa* – *village* – *villens* (wieśniacy). Również w innych państwach europejskich słowo to odnosiło się do wiosek lub osad.

Odmienne zjawisko stanowi willa włoska, której powstanie, J. C. Loudon spostrzega jako wynik dostosowania dawnego modelu do funkcji obronnych.

⁴ J.S. Ackerman, *The Villa. Form and Ideology of Country Houses*, Washington 1990, s. 42.

⁵ S. Medeksza, op. cit.

⁶ K. M. Swoboda, *Römische und romanische Palast*, Wien – Köln – Graz 1969.

⁷ Według Longina Majdeckiego przykładem rezydencji letniej w Polsce jest zamek w Łobzowie; L. Majdecki, *Historia ogrodów*, Warszawa 1978, s. 85.

Obiekt taki łączył w sobie cechy rzymskiego antyku ze średniowieczną architekturą warowną⁸.

Odrodzenie się kultury willowej rozpoczęło się prawdopodobnie we Włoszech około XIII wieku, z całą pewnością budynki tego typu powstawały w okolicach Florencji w wieku XIV, nie zachowały się jednak do naszych czasów. Na podstawie fresków Benozzo Gozzoli, oraz późniejszych willi Medyceuszów z tego regionu, przypuszczać można, iż posiadały zarówno średniowieczne elementy o funkcji obronnej - wieże, krenelaże czy gładkie ściany niewielkimi otworami i nieregularny rzut, jak i formy wczesno - renesansowego detalu. Późniejszymi przykładami takiego budownictwa są Ville Medici (wille Medyceuszy): w Trebbio i Cafaggiolo, stanowiące rezydencje w typie *zamku* (*castle – type residence*).

Szczególny rozkwit tej formy nastąpił w okresie renesansu, wraz z powrotem do wzorców kultury antycznej, widocznych w różnych dziedzinach sztuki. Na sytuację tę wpłynęło kilka podstawowych czynników. Tłumaczenie ksiąg Witruwiusza, studiowanie listów Pliniusza Młodszeo oraz liczne podróże sprawiły, iż architekci renesansowi czerpać zaczęli ze wzorców wypracowanych w starożytnej Grecji i Rzymie. Również sentymalna tęsknota do życia na wsi, dodatkowo gloryfikowana przez pisarzy, takich jak Villani, Boccaccio czy Petrarca, spowodowała zainteresowanie budownictwem willowym. Oczywiście istotny był także czynnik polityczno – ekonomiczny, a więc ówczesny okres korzystnej koniunktury gospodarczej i rozwoju handlu. Dlatego też właścicielami tych obiektów były osoby zamożne, zazwyczaj arystokracja, a także kupcy i bankierzy, co wpływało również na jej funkcję. Wille z okolic Florencji i Wenecji stanowiły autonomiczne ośrodki rezydencjalno – rolnicze, z kolei te budowane przez papieży i kardynałów posiadały rolę reprezentacyjno - wypoczynkową. Alberti wyróżnia właściwą willę, czyli folwark oraz willę podmiejską, sytuowaną w okolicy miasta, zamieszkiwaną w okresie upałów. Rezydencje miejskie stanowiły pałace, natomiast *villa urbana* należała do rzadkości (Villa Medici, Rzym). Ten typu zabudowy Palladio nazywa *domem miejskim*, posiadającym układ wnętrza i fasadę raczej zbliżoną swą formą do pałacu,

co ilustrują przykłady z „Drugiej księgi”, natomiast dom właściciela willi – zespołu gospodarczego, nosi miano *casa di villa*.

Budownictwo podmiejskie o charakterze willowym dynamicznie rozwijało się na terenie Italii, gdzie działali wielcy budowniczowie i teoretycy - Vasari, Michał Anioł czy Vignola. Zdecydowanie dominowały tu jednak trzy rejony: okolice Florencji, Wenecji i Rzymu, gdzie wykształciły się nieco odmienne tendencje. Na lokalizację willi, stosując się do zaleceń Witruwiusza i Pliniusza, a następnie także Albertiego i Palladia, wybierano miejsce „...wesołe, przyjemne, wygodne i zdrowe...”⁹. Najchętniej były to wzgórza, z których roztaczały się piękne widoki na okolice, ponadto powietrze było zdrowe i rześkie, a klimat sprzyjał wypoczynkowi. Dużą rolę odgrywały również powiązania widokowe, w szczególności dla wchodzących w skład założeń kwaterowych ogrodów tarasowych. Ważną osobowością epoki renesansu, która przyczyniła się do popularności form antycznych, w tym także willi, był Sebastiano Serlio. Jego traktaty o architekturze odwoływały się do działalności Witruwiusza, ale także Baldassare Peruzziego, Francesco di Giorgio Martiniego oraz Giuliano da Sangallo¹⁰.

W okolicach Florencji wykształcił się typ prostej willi – folwarku oparty na wzorcach antycznych, co szczególnie widoczne było w symetrycznie zakomponowanym rzucie, z atrium otoczonym pozostałymi pomieszczeniami. Wille te, nazywane posiadłościami wiejskimi, pod względem funkcjonalnym należałyby zakwalifikować do typu *villa rustica*. Stanowiły centrum wielkiej posiadłości ziemskiej obejmującej pola uprawne, winnice i sady oraz mniejsze farmy. Jednak pojęcie willa, zaczerpnięte od Witruwiusza, w epoce renesansu odnieść można jedynie do przymiotnika *suburbana*, dlatego też do tej grupy zaliczyć należy również wille podflorenckie.

W XV wieku pojawiła się tendencja do modernizacji średniowiecznych rezydencji w duchu nowego stylu. Prym w tej dziedzinie wiodła rodzina Medici, której siedziby przeprojektowywali m. in. Michelozzo Michelozzi (1396-1472) - willa w Carreggi czy Giuliano de Sangallo (1445-15159) – willa w Poggio a Caiano (il.1). Budowle te, podobnie jak inne obiekty willowe Toskanii, takie jak Villa Gamberaia, Villa

⁸ J.C. Loudon, *An Encyclopedia of Cottage, farm, and Villa Architecture and furniture; containing numerous designs for dwellings*[...], London 1839, s. 775.

⁹ A. Palladio, *Cztery księgi o architekturze*, Warszawa 1955 (przekład M. Rzepińska), s. 118.

¹⁰ Ogółem powstało 8 ksiąg, o różnorodnej tematyce, m.in. dotyczącej starożytnego Rzymu – księga III (wydana roku 1540) oraz geometrii i perspektywie - księga I i II (z roku 1545). Nie były wydawane chronologicznie, a księgę VII wydrukowano w 1575 r., już po śmierci autora.

1. Willa w Poggio a Caiano, fot. K. Hodor, 2007
 1. Villa in Poggio a Caiano, photo K. Hodor, 2007

Pratolino czy Villa Castello, charakteryzowały się osiowym układem, zwartą bryłą, wysuniętymi okapami płaskich dachów i prostym detalem renesansowym.

Ściśle symetryczną kompozycję oraz kolumnowy portyk stosowne były również w willach Palladia, sytuowanych w okolicy Wenecji, gdzie istniały wcześniejsze obiekty rezydencjonalne, które stanowić mogły pierwowzory dla jego koncepcji¹¹. Do charakterystycznych cech willi Andrei Palladia (1508 – 1580) zaliczyć można symetrię planu, umieszczanie budowli na cokole oraz centralny portyk. Budynki główne zaprojektowane być mogły jako wolno stojące (Villa Rotonda) lub połączone z obiektami gospodarczymi (Villa Pisani, Montagnana). Często również cała fasada pomyślana była jako fronton świątyni (Villa Cornaro, Piombiano), ze skrzydłami bocznymi wysuniętymi do przodu: prostymi (Villa Zeno, Cesalto) lub ćwierćkolistymi (Villa Badoer, w Polesina). Detal o formach antycznych architekt interpretował bardzo swobodnie, często z zastosowaniem trójdzielnej loggii w górnej kondygnacji. Widoczna również jest harmonia bry-

ły zewnętrznej z ukształtowaniem przestrzeni wewnętrznej (wszystkie wymiary dobrane według proporcji), gdzie na pierwszej kondygnacji znajdowały się pokoje reprezentacyjne, na drugiej – sypialnie, garderoby i inne pomieszczenia użytkowe. Oś centralna budynku stanowiła również główny kierunek kompozycji otoczenia - reprezentacyjnego dziedzińca przed oraz ogrodu za willą¹².

Wille wznoszone wokół Rzymu, na zamówienie kardynałów i papieży z wielkich włoskich rodów, posiadały nieco odmienną koncepcję przestrzenną i funkcjonalną. Przede wszystkim były bardziej okazałe i wytworne, a w funkcji dostosowane do wymogów reprezentacyjności oraz odpoczynku. Szczególnie chętnie sięgano w nich do wzorców rzymskich, zarówno w układzie, wystroju wnętrza, jak i detalu elewacji. Bardzo często stanowiły próbę rekonstrukcji antycznych *villa suburbana*, podejmowanych na postawie pism Pliniusza Młodszeo (Villa Farnesina i Villa Madama w Rzymie).

Przykładem miejskiej manierystycznej architektury rezydencjonalnej, jest Villa di Papa Giulio

¹¹ Były to m.in. willa Garzone z około 1540 r., zaprojektowana przez Jacopo Sansovino (1486-1570) willa Soranza, wybudowana prawdopodobnie w latach 1445 - 1455 przez Sanmichellego (1448-1559), Villa Cricoli - Gian Giorgio Trissino (1478-1550).

¹² Poruszające zagadnienia renesansowej architektury oraz jej kontekstu, wraz z koncepcjami i projektami zrealizowanymi

zawarł Palladio w wydany w 1570 r. w Wenecji dziele *I quattro libri dell' architettura*, które stało się niezwykle popularne jeszcze w tej epoce. Jednak szczególnie wpływ wywarło na budownictwo Anglii i Holandii w wieku XVII oraz na europejski i amerykański klasycyzm.

2. Pałac Benrath w Düsseldorfie, fot. K. Łakomy, 2008
 2. Benrath Palace in Düsseldorf, photo K. Łakomy, 2008

w Rzymie (budowana w latach 1550 – 1555), zaprojektowana przez Giacomo Vignolę (1507-1573) i Giorgio Vasariego (1511-1574) dla papieża Juliusza III. W ogrodach oraz większych założeniach willi podmiejskich pojawiły się próby świadomego kształtowania przestrzeni zgodnej z „duchem miejsca”, wyrażającej się w wykorzystywaniu naturalnych walorów przyrodniczych w komponowaniu „nastrojowych”, zielonych wnętrz¹³.

Barok kontynuował tradycję budownictwa w typie willowym, jednak było ono znacznie mniej popularne. Przepychność i monumentalność dominujące w tej epoce spowodowały, iż częściej powstawały okazałe pałace miejskie, natomiast wille wznoszono poza obszarem zabudowanym¹⁴. Taka sytuacja zaistniała we Francji, gdzie funkcje wypoczynkowych willi podmiejskich przejęły niewielkie pałacyki w typie *Maison de plaisance*, a następnie bardziej reprezentacyjne założenia pałacowe (Marly)¹⁵. Wille w Italii charakteryzowała większa reprezentacyjność

oraz typowa dla stylu barokowego symetryczność, osiowość układu i detal. Przeważnie obiekty te spełniały funkcje wypoczynkowe, ale także w większej mierze niż w epokach poprzednich, miały świadczyć o pozycji społecznej i ekonomicznej rodziny ją zamieszkującej. Panująca wówczas w wyższych sferach moda na posiadanie kolekcji malarstwa i rzeźby powodowały, iż rezydencje te stanowiły swoiste galerie sztuki. W otaczających rezydencje terenach zielonych kontynuuje się koncepcje ogrodów *all' Italiana*. Widoczna jest również tendencja do monumentalności, zdecydowanej symetryczności i osiowości założeń oraz objęcia planowaniem coraz rozleglejszych przestrzeni. Ogród staje się miejscem spotkań towarzyskich i zabaw, dlatego też na zasadzie analogii z pomieszczeniami pałacowymi, projektuje się również wnętrza ogrodowe. Efekty scenograficzne, malarskie, a także liczne rampy, schody oraz rozbudowane formy wodne wprowadzają do ogrodu dramaturgię i ruch.

¹³ Do przykładów ogrodów manierystycznych willi podmiejskich zaliczyć można m.in.: Villa Lante w Bagnaia, Villa d'Este w Tivoli, Sacro Bosco w Bomarzo.

¹⁴ Popularność pałaców miejskich związana była także z aspektem urbanistycznym – zagęszczającą się tkanką zabudowy, a przez to również rosnącą ceną gruntów, np. w Paryżu.

¹⁵ *Maison de plaisance* (fr. dom przyjemności), w kulturze niemieckiej *Lusthaus* – założenie zlokalizowane na obszarze podmiejskim, składające się z niedużego reprezentacyjnego budyn-

ku (pałacu) - *corp de logis*, przeznaczonego na pobyt czasowy, zabudowy towarzyszącej (np. *pałac kawalerów*, budynki gospodarcze) oraz rozległego ogrodu. Koncepcja ta zrodziła się we Francji w okresie baroku (pierwowzorem był *Trianon de porcelaine*) i związana była z ideologią włoskiej willi. Do przykładów z terenu Niemiec zaliczyć można pałac Sanssouci w Poczdamie i wzniesiony w latach 1755-73 wg projektu Nicolasa Pigage pałac Benrath w obecnej dzielnicy Düsseldorfu (il.2).

W przeciwieństwie do poprzednich epok, barok nie wytworzył konkretnego typu willi - obiekty te różniły się od siebie znacząco skalą, funkcją, układem wnętrza i detalem architektonicznym. Jedne z piękniejszych przykładów to willa Borghese w Rzymie wybudowana w latach 1613–1615 dla kardynała Scipione Borghese (1576–1633), według projektu Flaminio Ponzio (1560–1613) i Vasanzio (1550–1665) oraz willa Aldobrandini we Frascati, wzniesiona na miejscu wcześniejszego, renesansowego budynku, należącego do rodziny Vitelli, a także Albani, budowana w latach 1743 – 1763 według projektu Carlo Marchionni (1702–1786), na zlecenie Alessandro Albaniego oraz Ludovisi – zaprojektowana przez Domenico dla kardynała Ludovico Ludovisi.

Na przełomie wieku XVII i XVIII w Anglii pojawiła się w architekturze tendencja powrotu do koncepcji Palladia¹⁶. Jednym z jej propagatorów był Inigo Jones (1573–1652), którego klasycystyczne wille stały się wkrótce niezwykle popularne. Dotychczas bowiem wiejskie siedziby arystokratyczne nosiły miano *country house*, w odróżnieniu od okazałych i majestatycznych pałaców i zamków budowanych w dominującym w danym okresie stylu. Klasyczna formuła powróciła do budownictwa w typie willowym, zarówno miejskim jak i wiejskim. Do pierwszych przykładów, należących do tej koncepcji jest Queen's House w Greenwich.

W wieku XVIII w działała grupa angielskich budowniczych (m. in.: lord Burlington, Colen Campbell, Wiliam Kent) nazywanych palladianistami, którzy oprócz nawiązywania do twórczości tego właśnie architekta, sięgać zaczęli także do form antycznych i wczesnego włoskiego renesansu, czego przykładem jest rezydencja Holkham Hall – „ikona” architektury tego okresu¹⁷. Mimo, iż formy palladiańskie stały się powszechne w architekturze miejskiej, terminem willa określano przeważnie rezydencje podmiejskie, chętnie lokalizowane np. w okolicach Chiswick pod Londynem.

Popularność tego typu zabudowy zapowiadała kolejny etap w historii willi, w którym budynki

te wpisały się na stałe w krajobraz miejski. Wraz z nowym podejściem do architektury pojawiły się także nowe koncepcje w sztuce projektowania terenów zielonych. Zaczęto odchodzić od regularnego kształtowania parków na rzecz swobodnej naturalności i malowniczości, co zrodziło styl zwany krajobrazowym, ściśle zintegrowany z ideą *genius loci*. Z całą pewnością na dalsze przemiany sztuki ogrodowej i architektury w kierunku bardziej malowniczego kształtowania formy wpływ miało również malarstwo pejzażowe N. Poussina (1594–1665) i C. Lorraine'a (1604–1682) oraz literatura, a w szczególności tzw. *The Gothic Story*. Zmiany tendencji w projektowaniu terenów zielonych wykrystalizowały również koncepcje architektoniczne zabudowy wiejskiej, nazywanej w Anglii *cottage*. Obiekty w tym typie miały charakter rustykalny, nawiązywały do tradycyjnego, drewnianego budownictwa angielskiego, a ideowo wpisywać się miały w nurt swobodnie kształtowanego krajobrazu. Niewielkie w skali, zazwyczaj z wysokimi dwuspadowymi dachami, posiadały nieregularne rzuty i murowane ściany z drewnianym detalem często o formach gotyckich lub renesansowych. Moda w Anglii na „styl cottage” wynikała także z dużej ilości opracowań wzornikowych oraz teoretycznych, m.in: Petera Fredrica Robinsona, Jameas Maltona czy Johna Claudiusa Loudona. Dzięki nim architektura tego typu szybko przyjęła się również w Niemczech, gdzie w połączeniu z uwarunkowaniami lokalnymi powstały wille w typie *landhaus*, często również wzbogacane o formy historyzujące. W odróżnieniu jednak od angielskiego *cottage*, który był budynkiem typowo wiejskim, *landhaus* stanowił częściej reprezentacyjną willę podmiejską, a pod koniec XIX w. również miejską. Główny prąd filozoficzny i kulturowy epoki, a mianowicie historyzm, zdominował również architekturę XIX–wieczną¹⁸. W budownictwie willowym nastąpił powrót do koncepcji renesansowych, zarówno jeśli chodzi o treść ideową jak i formy budowlane. Wille miejskie i podmiejskie powstawały w dwóch zasadniczych odmianach: regularnej, której koncepcja powstała we Francji oraz

¹⁶ W architekturze średniowiecznej Anglii stylem dominującym i długotrwałym był gotyk. W wieku XVI uformował się tzw. styl Tudorów oraz styl elżbietański wprowadzający formy renesansu włoskiego i niderlandzkiego. Powrót do form antycznych – palladiańskich wieku XVII związany był z sytuacją polityczną (tzw. okres georgoriański) oraz reakcją na przepychy baroku.

¹⁷ Piętrowa bryła główna, na planie prostokąta znajdowała się w centrum założenia, w skład którego wchodziły ponadto cztery niższe skrzydła mieszczące: kuchnię, bibliotekę, kaplicę i pokoje

gościnne. Usytuowana została na boniowanym cokole, z wieżami w narożach, oraz portykiem kolumnowym na elewacji frontowej.

¹⁸ P. Krakowski, *Teoretyczne podstawy architektury wieku XIX*, [w:] „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, DXXV. Prace z historii Sztuki, Z. 15, Kraków 1973; Z. Ostrowska – Kęłowska, *Problemy historyzmu w badaniach nad architekturą wieku XIX*, [w:] „Myśl o sztuce”, Warszawa 1976, s. 75 – 93.

3. Dom Ogrodnika, Poczdam, fot. K. Łakomy, 2008
 3. Gardner's House, Potsdam, photo K. Łakomy, 2008

nieregularnej, związanej z angielskim stylem krajobrazowym. Podział ten dotyczy jedynie kompozycji wnętrza i układu bryły, ponieważ niezależnie od tego, budynki te miały różnorodny wystrój, często łączący formy południowego renesansu – włoskiego i północnego – niderlandzkiego, oraz inne formy stylowe zaczerpnięte z przeszłości¹⁹. Obie formy willi szybko przyjęły się w kręgu architektów niemieckich. Znaczącą rolę dla dalszego rozwoju koncepcji budownictwa willowego odegrał Karl Friedrich Schinkel (1781 – 1841), którego teorie wpływały na kolejne pokolenia architektów niemieckich tzw. „szkoły berlińskiej” (Ludwig Persius, Ferdynand von Arnim, Friedrich August Stüller i inni). Wpływy A.L. Hirta, podróże do Włoch oraz upodobania estetyczne Wilhelma IV, wpłynęły na wykształcenie się w tym kręgu tzw. willi włoskiej, charakteryzującej się swobodnym grupowaniem różnej wysokości bryły (motywem popularnym stała się kwadratowa w planie wieża), nakrytej dachami dwuspadowymi o niewielkim spadku i wysuniętych okapach oraz dużymi powierzchniami gładkich ścian. Renesansowy detal, nawiązujący do wczesnych willi flo-

renckich, był bardzo skromny, często pozbawiony klasycznych proporcji. Jednym z pierwszych budynków o tym charakterze w twórczości Schinkla był pawilon ogrodowy z loggią (*Casino*) zrealizowane w parku Köstritz. Kolejne obiekty zrealizowane zostały w parku Charlottenhof w Poczdamie, z których największy wpływ na dalsze dzieje architektury, nie tylko willowej, wywarł Dom Ogrodnika, zrealizowany wspólnie z Persiusem (il.3). Grupie wspomnianych twórców nieobce były także wille regularne. Spotkać je możemy zarówno w Berlinie (Stüllerstraße 1, proj. F. Hitzig) jak i Poczdamie (Villa Tieck, Schopenhauerstraße 24, proj. L. Persius). Miały one zwartą kubiczną bryłę i symetrycznie rozwiązana kompozycję elewacji oraz układ wnętrza, gdzie zazwyczaj stosowany był układ korytarzowy lub centralny hall, od frontu lokalizowano pomieszczenia reprezentacyjne (przeważnie trzy) połączone amfiladowo, natomiast od tyłu klatkę schodową oraz pomieszczenia pomocnicze i sypialnie.

Nieco odmienną formę willi stworzył Gottfried Semper (1803 – 1879) w Dreźnie (tzw. *szkoła drezdeńska*), Edwin Opler w Stuttgarcie (tzw. *szkoła*

¹⁹ Robert Krier w swojej książce *The Gentleman's House* wydanej w Londynie w 1864 r., wymienia style najbardziej odpowiednie dla budownictwa mieszkalnego, a w tym: The Rural Italian, the Palatial Italian, The French Italian, the English Renaissance

ce, cyt. [za:] M. Zgórniak, *Wokół neorenesansu w architekturze XIX wieku. Podstawy teoretyczne i realizacje*, [w:] „Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, DCCCLXXIV. Prace z Historii Sztuki, z. 18, Kraków 1987.

4. Willa Józefa Richtera, Łódź, fot. K. Łakomy, 2009
 4. Józef Richter's villa, Łódź, photo K. Łakomy, 2009

szuttgartarcka) czy w też grupa architektów działająca w Hanowerze²⁰.

Nazwa „willa miejska”, często również „willa ogrodowa”, przyjęła się w teorii i praktyce architektonicznej dla określenia rezydencji miejskiej burżuazji przemysłowej usytuowanej w obszarze zabudowanym otoczonym terenami zielonymi. Ten typ zabudowy został wprowadzony do miasta na przełomie XVIII i XIX wieku. Został zapoczątkowany w Anglii, gdzie na obrzeżach centrów przemysłowych powstawały osiedla domów willowych. Ich pierwowzorem była zabudowa Regent Street w Londynie, powstała w latach 1812–1827 na podstawie projektu Johna Nasha²¹.

W XIX wieku willa stała się ostatecznie typem budownictwa miejskiego, a jedną z głównych przyczyn zaistniałego zjawiska były przemiany społeczno – ekonomiczne. Intensywny rozwój przemysłu, urbanistyki i transportu przyczynił się do korzystnej koniunktury gospodarczej, odejścia od produkcji rolnej w kierunku industrializacji oraz zmian kulturowych, które przyczyniły się do wykształcenia nowej

klasy społecznej – burżuazji przemysłowej. Grupa ta wywodziła się z drobnych rzemieślników, zamożniejszych mieszczan – bankierów i kupców oraz arystokracji inwestującej w rozwijający się przemysł górniczy, hutniczy czy przetwórczy. Chaos urbanistyczny, kwestie dotyczące podziału własnościowego gruntów oraz dostępność surowców spowodowały, iż wiele fabryk powstawało w miastach. Często także zakład produkcyjny przeistaczał się w ośrodek miejski, co było skutkiem niekontrolowanego napływu ludności z obszarów rolniczych. Sytuacja ta stała się korzystnym podłożem powracania do koncepcji *villa urbana* (il.4).

Aby kontrolować produkcję, rezydencje właścicieli zakładów lokalizowano w ich pobliżu lub bezpośrednim sąsiedztwie. Również arystokracja, w związku z uwłaszczeniem chłopów i nieopłacalnością utrzymywania wielkich majątków ziemskich, zaczęła inwestować w przemysł i przenosić swoje siedziby do pałaców miejskich (posiadłości wiejskie pozostały miejscem wypoczynku). Średnia klasa przemysłowców, zapewne ze względów ekono-

²⁰ Ten szeroki temat związany z niemieckim budownictwem willowych rozwija m.in.: W. Brönner, *Die Bürgerliche Villa in Deutschland 1830 – 1890*, Worms 1994; E. Börsch – Supan, *Berliner Baukunst nach Schinkel 1840 – 1870*, [w:] *Studien zu Kunst des 19. Jahrhunderts*, Bd 25. Munchen 1977; Ch. Breig

Ch, *Der Villen- und Landhausbau in Stuttgart 1830 – 1930*, Stuttgart – Leipzig 2004.

²¹ L. Russenberger, *Residential Estates in industrial Town in England*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, T. XXIX, R. 1984, s. 219.

5. Wille miejskie przy Hebbel Straße, Poczdam, fot. K. Łakomy, 2008
 5. Urban villas, Hebbel Straße, Potsdam, photo K. Łakomy, 2008

micznych, budowała mniejsze rezydencje w postaci willi (rzadkością były pałace). Architektura stała się więc wyrazem podziałów społecznych. Przyczyną popularności zabudowy willowej jest również jej forma, która bardziej wpisywała się z zurbanizowany krajobraz XIX wiecznego miasta niż pałac czy zamek. Szczególnie widoczne było to w przypadku założeń willowo-przemysłowych, stanowiących wspólny układ kompozycyjny i funkcjonalny. Odnaleźć tu możemy przetransponowaną koncepcję renesansowej willi – folwarku, dostosowanej do potrzeb gospodarki kapitalistycznej. W skład takiego układu wchodziła więc nie tylko willa, ale także zakład przemysłowy czy rzemieślniczy, zabudowa gospodarcza (stajnie wozownie, obory, magazyny) i mieszkaniowa (dla służby i pracowników fabryki) oraz zieleń komponowana w postaci parku czy ogrodu. Miała ona funkcje użytkowe i ozdobne, ale także ideowe. Stanowiła powrót do koncepcji epikurejskiego kontaktu z naturą oraz *otium* – miejsca odpoczynku i wyciszenia. Dodane zostały również inne aspekty, takie jak wyizolowanie od zabudowy typowo miejskiej, przemysłowej oraz ciągów komunikacyjnych (il.5).

Willa miejska, wzorem obyczajów okresu baroku, stała się również miejscem kontemplacji sztuki. Odzwierciedlała poziom wykształcenia i kultury rodziny ją zamieszkującej. Herman Friedrich Waesemann, projektując willę Eichborn we Wrocławiu, pragnął stworzyć: „dom mieszczański na miarę pałacu, miejski dom o zarysie rezydencji; w żadnym jednak razie ta mieszczańska siedziba nie miała udawać pałacu i nie chodziło tu o eksponowanie bogactwa zebranego przez sześć pokoleń rodu związanego z dziejami wielkiego wrocławskiego handlu. Nie miały tu dostępu ani dumny przepych, ani fałszywa ostentacja. We wnętrzach znajdziesz tylko przedmioty o prawdziwej wartości artystycznej i doskonałej autentyczności. A zbiory te nie zostały nagromadzone w sposób muzealny i nie stanowią lokaty kapitału, lecz należą nieodłącznie do pięknego i godnego urządzenia i wyposażenia zamieszkałego domu, tworząc tu właściwe otoczenie dla wzniosłego stylu życia, kultywującego wiedzę i piękno”²².

Według Andreasa Leya wyróżnikiem XIX wiecznej willi, jako „wytwornego domu mieszkalnego”, było zarówno jej swobodne usytuowanie, otoczenie parkiem lub ogrodem, jak i funkcja reprezentacyjna

²² W. von Eichborn, *Das schlesische Jahr – Landschaften der Sehnsucht*, Frankfurt 1982, s. 31-32, cyt. [za:] A. Bober, *Wrocławska willa Eichborn i jej motywy antyczne*, [w:] *Dylematy kla-*

sycyzmu. O sztuce Wrocławia XVIII – XIX wieku i jej europejskich kontekstach, (red. Z. Kębłowska – Ostrowska), Wrocław 1994, s. 174.

6. Willa Stanisława Michejdy, Katowice, fot. K. Łakomy, 2009
6. Stanisław Michejda's villa, Katowice, photo K. Łakomy, 2008

i mieszkalna z przeznaczeniem dla jednej rodziny, a także odpowiedni wystrój elewacji²³. Problem ten staje się jednak bardziej złożony, gdy zaczniemy go rozpatrywać w oparciu o analizę przyczyny wyboru takiego, a nie innego typu zabudowy, detalu elewacji przez właściciela oraz prowadzonego przez niego stylu i sposobu życia.

Zdefiniowanie *willi miejskiej* powinno nastąpić po uwzględnieniu wieloaspektowych uwarunkowań i kryteriów²⁴. Obiekt można zaliczyć do typu *villa urbana*, gdy spełnia warunki: 1. architektoniczne: w zakresie formy (niewielki budynek jedno – dwupiętrowy, reprezentacyjny); skali (powierzchni zabudowy), stylistyki wystroju zewnętrznego oraz wewnętrznego (nawiązania do tradycji antycznych, tendencje architektoniczne charakterystyczne dla danej epoki, w XIX w. nurty stylowe typowe dla tych obiektów); układu wnętrza (podział na część

reprezentacyjną i prywatną, główne pomieszczenia rozmieszczone od frontu, gospodarcze od podwórza); 2. funkcjonalne (mieszkalne, reprezentacyjne, utylitarne); 3. urbanistyczne (wolnostojąca, otoczona ogrodem, na obszarze miasta)²⁵ oraz 4. ideowe (miejsce odpoczynku, kontaktu z naturą, a także świadczące o pewnym statusie społecznym i ekonomicznym rodziny).

Tematyka związana z zabudową willową od końca I wojny światowej do współczesności jest niezwykle szeroka i rozbudowana. W okresie dwudziestolecia międzywojennego obiekty willowe pod względem architektonicznym przede wszystkim dostosowane były do nowych ogólnoswiatowych prądów estetycznych: funkcjonalizmu i innych nurtów modernizmu, jednakże pozostałe zasadnicze elementy, takie jak skala obiektu i zasada kompozycji wnętrza, nie uległy większym zmianom. Przemiany polityczno

²³ „...einzeln stehendes, angemessen großes, repräsentatives, herrschaftliches Wohnhaus einer Familie mit Park oder Garten...“, cyt. za: A. Ley, *Die Villa als Burg. Ein Beitrag zur Architektur des Historismus im Südlichen Bayern 1842 – 1968*, München 1981.

²⁴ Zagadnienia warunków kształtowania się willi miejskiej w 2 połowie XIX w. i związanej z nią terminologii podejmował m.in. C. Daly, *L'Architecture privée au XIXme siècle... sous Napoleon III. Nouvelles maisons de Paris et des environs*, Paris 1864, w tym tom 3 poświęcony willom. W odniesieniu do Warszawy tema-

tykę tę rozpatrywała J. Roguska, *Architektura i budownictwo mieszkaniowe w Warszawie w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. Architektura willowa*, Prace naukowe Politechniki Warszawskiej. Budownictwo, z. 92, Wydawnictwa P.W., Warszawa 1986, s. 13-22, s. 112, 113, przypisy 34-43.

²⁵ Por. J. Roguska, op.cit. Autorka zwraca uwagę, że w 2 poł. XIX w. wille mogły być nie zupełnie wolnostojące i nie zupełnie jednorodzinne, wskazując zjawiska willi czynszowej, powstawania zgrupowań willi – kolonii, willi zdwojonych – bliźniaczych, a nawet szeregowych.

– obyczajowe spowodowały jednak, iż willa spełniała już jedynie funkcję mieszkaniową. Nadal pozostała obiektem reprezentacyjnym, na ogół wolnostojącym, otoczonym ogrodem ze swoją indywidualnością formalną i ideową wyróżniającą ją z pośród coraz bardziej skomasowanej i jednolitej zabudowy tamtych czasów (il. 6).

Lata po II wojnie światowej przyniosły zdeprecjonowanie pojęcia willa, stanowiącego synonim luksusu i indywidualności oraz kolejne jej przemiany stylowe. Do dnia dzisiejszego częściej stosowanym słowem jest „dom jednorodzinny”, który stał się obiektem ogólnodostępnym i popularnym. Niestety, ucierpiała na tym jakość architektoniczna i funkcjonalna tego typu zabudowy, a przez to również idea ciągłości tradycji i symboliki willi.

PODSUMOWANIE

Willa jako forma architektoniczna stanowi jeden z najstarszych typów budownictwa, stanowiący kontynuację lub nawiązanie do obiektów o tym charakterze z minionych epok. W koncepcji tej formy bu-

dowlanej istnieje ciągłość tradycji dodatkowo podkreślana przez stosowanie form alegorycznych czy symbolicznych detalu architektonicznego (np. wieży, pergoli, mozaiki) czy też układów kompozycyjnych wnętrz, a także całości założenia (dom mieszkalny – ogród - zabudowa i treny gospodarcze).

Willa miejska często stanowiła wyraz statusu społeczno – ekonomicznego i przyjętych wzorców życiowych przez mieszkańców założeń rezydencjonalno – ogrodowych. Ideę willi bowiem często w większym stopniu niż tkanka architektoniczna – urbanistyczna stanowiła jakość życia jego właściciela – zespół wartości reprezentowanych i kultywowanych przez niego (niejednokrotnie znajdujący odzwierciedlenie w wystroju i formie). Willa miejska (a także podmiejska) stanowiły więc obiekt i przestrzeń głęboko zakorzenione w tendencjach genius loci, jako nawiązania do tradycji architektonicznych, urbanistycznych, społeczno – filozoficznych. Były one widoczne w wykorzystaniu zastanych elementów krajobrazu, środowiska, ciągłości tradycji budowlanej i kulturowej, a przez swoją obecność w tworzeniu nowej jakości i tożsamości miejsca.

*Katarzyna Łakomy, dr inż. arch.
Zakład Sztuki Ogrodowej i Terenów Zielonych
Instytut Architektury Krajobrazu
Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej*

CHANGES IN VILLA CONTRUCTION THROUGH HISTORY

SUMMARY

The evolution of villa construction dates back to ancient times and continues until today, however its spatial and artistic shape has evolved over the centuries, together with cultural, economic and philosophical changes. The concept of the urban villa integrally reflects the traditions of other buildings of this type such as suburban and country villas. As the name shows, the character of this residential house referred to its location and was usually a result of functional conditions. However, the concept of a villa, corresponding with symbolic, philosophical or naturalistic plots, indicates that this kind of architecture was strongly

connected with deeper meanings. Current studies on this subject focused rather on the suburban type of villas. However considerations over the municipal form of this kind of building are not possible without continuous references *to villa suburbana* as well as dependencies between them. The main foundation of the present article is the specification of the changing forms of the urban villa, influenced by concepts and relations to other types of villa construction, from antiquity to the genesis of the urban villa in the industrial époque.

Translation by the Author